

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล
(Individual Study)

ธรรมมรรคา...สู่ประชาธิปไตย

จัดทำโดย นายรักษเกชา แฉ่ฉ่าย

รหัส ๖๑๐๖๓๒

รายงานนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม
หลักสูตรหลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ ๖

วิทยาลัยศาลรัฐธรรมนูญ

สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

ลิขสิทธิ์ของสำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

เมืองหลัก (Primal Cities) ต่าง ๆ ทำให้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจที่มีผลในระดับประเทศเกิดขึ้นแต่เฉพาะในเขตเมืองใหญ่ แม้ว่าคุณภาพชีวิตโดยรวมของคนไทยจะดีขึ้น แต่ความสามารถและโอกาสทางธุรกิจกลับกระจุกตัวอยู่ในเมืองใหญ่ จึงเท่ากับว่า ประเทศไทยประสบความสำเร็จเพียงการดึงดูดการลงทุนจากต่างประเทศในอุตสาหกรรมที่ต้องการแรงงานที่รับค่าแรงขั้นต่ำ มีฝีมือในระดับพื้นฐานสำหรับประกอบชิ้นส่วน แต่ล้มเหลวในการก้าวไปสู่เศรษฐกิจอุตสาหกรรมเทคโนโลยีเข้มข้น ซึ่งในอนาคต ความท้าทายสำคัญของประเทศไทยคือการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจและสังคมไปสู่ระบบฐานความรู้บนพื้นฐานของความยั่งยืนและความพอเพียง^๒

หากจะตั้งคำถามในที่นี่ว่า ระบบเศรษฐกิจแบบใดที่เป็นธรรมและเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดประชาธิปไตย ผู้เขียนมีความเห็นว่า ระบบเศรษฐกิจพอเพียง ตามแนวทางปรัชญาของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ซึ่งได้พระราชทานพระราชดำริชี้แนะแนวทาง การดำเนินชีวิตแก่พสกนิกรชาวไทยมาโดยตลอด ตั้งแต่ก่อนเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ และได้ทรงเน้นย้ำแนวทางการแก้ไขเพื่อให้รอดพ้นและสามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืนภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ^๓ ดังพระราชดำรัสความตอนหนึ่งว่า “...ไฟดับถ้ามีความจำเป็น หากมีเศรษฐกิจพอเพียงแบบไม่เต็มที เรามีเครื่องปั่นไฟก็ใช้ปั่นไฟ หรือถ้าชั้นโบราณกว่า มีดก็จุดเทียน คือมีทางที่จะแก้ปัญหาเสมอ ฉะนั้นเศรษฐกิจพอเพียงก็มีเป็นขั้นๆ แต่จะบอกว่าเศรษฐกิจพอเพียงนี้ ให้พอเพียงเฉพาะตัวเองร้อยเปอร์เซ็นต์นี่เป็นสิ่งทำไม่ได้ จะต้องมีการแลกเปลี่ยน ต้องมีการช่วยกัน ถ้ามีการช่วยกัน แลกเปลี่ยนกัน ก็ไม่ใช่พอเพียงแล้ว แต่ว่าพอเพียงในทฤษฎีในหลวงนี้ คือให้สามารถที่จะดำเนินงานได้...”^๔

หลักการที่สามารถส่งเสริมควบคู่ไปกับระบบเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวทางพระราชดำริดังกล่าว ได้แก่ หลักการของสหกรณ์ ซึ่งสามารถสร้างรากฐานอันมั่นคงในการพัฒนาเศรษฐกิจในพื้นที่ชุมชน ที่เป็นชุมชนเกษตรกรรม ประกอบกับการส่งเสริมการพัฒนานวัตกรรม นำสินค้าจากภาคเกษตรมาแปรรูปด้วยองค์ความรู้ต่อยอดเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่ตอบสนองการบริโภคในท้องถิ่นและสังคม เมื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนให้มีบทบาทในภาคการผลิตที่เหมาะสมกับท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการกระตุ้นการบริโภคอย่างทั่วถึงได้แล้ว ย่อมทำให้ประชาชนได้ “อยู่ดี กินดี” มีการกระจายรายได้ ลดความเหลื่อมล้ำ นำไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่เป็นธรรมได้

^๒ อนุสรณ์ ธรรมใจ, พัฒนาการทางเศรษฐกิจกับเสถียรภาพทางการเมืองและประชาธิปไตย (๑), ๒๕๕๘, <http://www.bangkokbiznews.com/blog/detail/634834> [๑ มิถุนายน ๒๕๖๑].

^๓ จุดเริ่มต้นแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง, http://www.chaipat.or.th/site_content/34-13/3579-2010-10-08-05-24-39.html [๑ มิถุนายน ๒๕๖๑].

^๔ พระราชดำรัส เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ณ ศาลาดุสิดาลัย วันที่ ๒๓ ธันวาคม ๒๕๔๒

๒. กฎหมายที่เป็นธรรม

กฎหมายที่เป็นธรรมในที่นี้ มิได้หมายถึงเพียงตัวบทบัญญัติที่ได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษามีเนื้อหาที่เป็นธรรมเท่านั้น หากแต่ผู้เขียนตั้งใจหมายความถึง กระบวนการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในทุกขั้นตอนของการออกกฎหมาย การทำให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจในกฎหมาย การบังคับใช้กฎหมาย การตรวจสอบความชอบด้วยรัฐธรรมนูญของกฎหมาย ตลอดจนการพิจารณาบรรดคดีในศาล ที่เป็นธรรม ไม่ขัดแย้งกับสามัญสำนึก ปราศจากอคติ และสามารถสร้างองค์ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาสังคมประชาธิปไตยได้

หากอ้างอิงตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ การสร้าง “กฎหมายที่เป็นธรรม” เป็นสิ่งหนึ่งที่รัฐพึงให้ความสำคัญในการดำเนินการตรากฎหมายและกำหนดนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดิน ดังปรากฏตามมาตรา ๗๗ ความว่า

“มาตรา ๗๗ รัฐพึงจัดให้มีกฎหมายเพียงเท่าที่จำเป็น และยกเลิกหรือปรับปรุงกฎหมายที่หมดความจำเป็นหรือไม่สอดคล้องกับสภาพการณ์ หรือที่เป็นอุปสรรคต่อการดำรงชีวิตหรือการประกอบอาชีพโดยไม่ชักช้า เพื่อไม่ให้เป็นภาระแก่ประชาชน และดำเนินการให้ประชาชนเข้าถึงตัวบทกฎหมายต่าง ๆ ได้โดยสะดวกและสามารถเข้าใจกฎหมายได้ง่ายเพื่อปฏิบัติตามกฎหมายได้อย่างถูกต้อง

ก่อนการตรากฎหมายทุกฉบับ รัฐพึงจัดให้มีการรับฟังความคิดเห็นของผู้เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นจากกฎหมายอย่างรอบด้านและเป็นระบบ รวมทั้งเปิดเผยผลการรับฟังความคิดเห็นและการวิเคราะห์นั้นต่อประชาชน และนำมาประกอบการพิจารณาในกระบวนการตรากฎหมายทุกขั้นตอน เมื่อกฎหมายมีผลใช้บังคับแล้ว รัฐพึงจัดให้มีการประเมินผลสัมฤทธิ์ของกฎหมายในรอบระยะเวลาที่กำหนดโดยรับฟังความคิดเห็นของผู้เกี่ยวข้องประกอบด้วย เพื่อพัฒนากฎหมายทุกฉบับให้สอดคล้องและเหมาะสมกับบริบทต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป

รัฐพึงใช้ระบบอนุญาตและระบบคณะกรรมการในกฎหมายเฉพาะกรณีที่เป็น พึงกำหนดหลักเกณฑ์การใช้ดุลพินิจของเจ้าหน้าที่ของรัฐและระยะเวลาในการดำเนินการตามขั้นตอนต่าง ๆ ที่บัญญัติไว้ในกฎหมายให้ชัดเจน และพึงกำหนดโทษอาญาเฉพาะความผิดร้ายแรง”

เมื่อพิจารณาบทบัญญัติดังกล่าว จะเห็นได้ว่า รัฐธรรมนูญได้กำหนดหลักการประชาธิปไตยในกระบวนการนิติบัญญัติไว้อย่างชัดเจน ซึ่งจำแนกขั้นตอนได้ดังนี้

๒.๑ ขั้นตอนก่อนการออกกฎหมาย

สิ่งที่รัฐพึงดำเนินการก่อนการออกกฎหมายตามความในมาตรา ๗๗ นี้ สะท้อนหลักการประชาธิปไตยในกระบวนการนิติบัญญัติได้อย่างดียิ่ง ซึ่งการนำไปปรับใช้ควรจะเป็นไปตามเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญด้วย

กล่าวคือ รับฟังความคิดเห็นจากกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบจากร่างกฎหมายนั้น ๆ อย่างจริงจัง หากพบว่าผลเสียมากกว่า ควรพิจารณาความจำเป็นของการมีกฎหมายนั้น ๆ ต่อไป

๒.๒ ขั้นตอนหลังการออกกฎหมาย

หลังการออกกฎหมาย รัฐพึงดำเนินการให้ประชาชนเข้าถึงและเข้าใจกฎหมายเพื่อปฏิบัติตามกฎหมายได้อย่างถูกต้อง ซึ่งถือเป็นขั้นตอนที่สำคัญและท้าทายอย่างยิ่ง โดยเฉพาะกฎหมายที่มีโทษทางอาญา หากประชาชนในพื้นที่ห่างไกล ไม่สามารถเข้าถึงสื่อต่าง ๆ ที่อยู่บนอินเทอร์เน็ต หรือเป็นผู้ที่อ่านไม่ออก เขียนไม่ได้ หรือเป็นผู้สูงอายุ ต้องตกเป็นผู้ต้องหาโดยที่ตนไม่รู้กฎหมายแล้ว กฎหมายยังไม่สามารถเปิดโอกาสให้แก้ตัวด้วย และเมื่อปรากฏเป็นข่าวเผยแพร่ออกไป สังคมก็ย่อมมีข้อสงสัยในความเป็นธรรมของกระบวนการยุติธรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังที่ได้รับทราบกันอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น

หัวข้อข่าว “จับยายวัย ๗๓ ขายอาหารป่าพร้อมของกลาง แกง ๒ ถุง”^๔

เวลาประมาณ ๑๔.๑๐ น. ของวันที่ ๗ กรกฎาคม ๒๕๕๗ ชุดตรวจสืบสวนร่วม ตำรวจ เจ้าหน้าที่หน่วยป้องกันรักษาป่าที่ สต.๑(ทุ่งนุ้ย) เจ้าหน้าที่เขตห้ามล่าสัตว์ป่าหนองปลักพระยาและเขาพระยามังสา ได้เข้าตรวจสอบที่ร้านป่าซีพ นางซีพ บัวทอง อายุ ๗๓ ปี อยู่บ้านเลขที่ ๑๕๒ หมู่ที่ ๑ ต.ควนกาหลง อ.ควนกาหลง จ.สตูล รับเป็นเจ้าของร้าน พบซากสัตว์ป่าหวงห้ามที่ใช้ในการผลิตหรือปรุงเป็นอาหารป่าแล้วจำนวน ๒ รายการ คือ ซากตะกวด (แกง) น้ำหนักประมาณ ๒๒๐ กรัม ซากกระรอก (แกง) น้ำหนักประมาณ ๒๔๐ กรัม จึงได้ควบคุมตัวนางซีพฯ พร้อมด้วยของกลางส่งพนักงานสอบสวน สภ.ควนกาหลง ดำเนินคดีตามกฎหมาย

ประเด็นอันท้าทายในการทำให้ประชาชนปฏิบัติตามกฎหมายได้อย่างถูกต้องนี้ ผู้เขียนมีข้อเสนอว่า หน่วยงานราชการในส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่น ควรมีบทบาทในการดำเนินการดังกล่าวอย่างจริงจังและต่อเนื่อง นอกจากนี้ รัฐยังต้องมีบทบาทในการประเมินผลสัมฤทธิ์ของกฎหมายตามรอบระยะเวลาที่กำหนดด้วย เพื่อพัฒนากฎหมายทุกฉบับให้สอดคล้องและเหมาะสมกับสภาพสังคมและสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งสอดคล้องกับหลักการของ “หลักนิติธรรม” ด้วย

๓. ธรรมชาติในการบริหารราชการแผ่นดิน

การกำกับดูแลองค์การภาครัฐตามหลักธรรมาภิบาลของการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี (Good Governance) เป็นหลักการสากลที่ได้ถูกอ้างถึงครั้งแรกในรายงานของธนาคารโลก (World Bank) เมื่อปี ค.ศ. ๑๙๘๙

^๔ หัวข้อข่าว “จับยายวัย ๗๓ ขายอาหารป่าพร้อมของกลาง แกง ๒ ถุง, ๗ กรกฎาคม ๒๕๕๗

<http://www.nationtv.tv/main/content/378414915/> [๑ มิถุนายน ๒๕๖๑].

เรื่อง “Sub-Sahara Africa from Crisis to Sustainable Growth” ซึ่งกล่าวถึงความสำคัญของการมี Good Governance และการฟื้นฟูเศรษฐกิจ รวมถึงได้อธิบายเกี่ยวกับการกำกับดูแลที่ดีหรือธรรมาภิบาล ว่าเป็น “ลักษณะและวิถีทางของการใช้อำนาจในการใช้ทรัพยากรทางเศรษฐกิจและทางสังคมของประเทศเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ซึ่งครอบคลุมการมีส่วนร่วมของภาคส่วนต่างๆ การบริหารจัดการภาครัฐ ภาวะรับผิดชอบ กรอบตัวบทกฎหมายเกี่ยวกับการพัฒนาความโปร่งใสและข้อมูลข่าวสาร” ต่อมากองทุนการเงินระหว่างประเทศ (International Monetary Fund) ทำการศึกษาและวิเคราะห์ทำให้ประเทศต่างๆ กู้เงินเพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจ พบว่า ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งซึ่งนำไปสู่ความสำเร็จในการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจของประเทศ คือ การที่ประเทศนั้นมี Good Governance ต่อจากนั้นแนวความคิดเกี่ยวกับ Good Governance ได้รับการถ่ายทอดผ่านหน่วยงานต่าง ๆ เช่น คณะกรรมาธิการเศรษฐกิจและสังคมสำหรับเอเชียและแปซิฟิกแห่งสหประชาชาติ (The United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific: UNESCAP) สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (United Nations Development Program: UNDP) และองค์การเพื่อความร่วมมือทางเศรษฐกิจและการพัฒนา (Organization for Economic Co-operation and Development: OECD) เป็นต้น^๖

ขณะที่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ได้กำหนดเรื่องหลักการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดีไว้ใน มาตรา ๗๖ ดังนี้

“มาตรา ๗๖ รัฐพึงพัฒนาระบบการบริหารราชการแผ่นดินทั้งราชการส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค ส่วนท้องถิ่น และงานของรัฐอย่างอื่น ให้เป็นไปตามหลักการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี โดยหน่วยงานของรัฐต้องร่วมมือและช่วยเหลือกันในการปฏิบัติหน้าที่ เพื่อให้การบริหารราชการแผ่นดิน การจัดทำบริการสาธารณะ และการใช้จ่ายเงินงบประมาณมีประสิทธิภาพสูงสุด เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน รวมตลอดทั้งพัฒนาเจ้าหน้าที่ของรัฐให้มีความซื่อสัตย์สุจริต และมีทัศนคติเป็นผู้ให้บริการประชาชนให้เกิดความสะดวก รวดเร็ว ไม่เลือกปฏิบัติ และปฏิบัติหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพ

รัฐพึงดำเนินการให้มีกฎหมายเกี่ยวกับการบริหารงานบุคคลของหน่วยงานของรัฐ ให้เป็นไปตามระบบคุณธรรม โดยกฎหมายดังกล่าวอย่างน้อยต้องมีมาตรการป้องกันมิให้ผู้ใดใช้อำนาจ หรือกระทำการโดยมิชอบที่เป็น การก้าวท้าวหรือแทรกแซงการปฏิบัติหน้าที่ หรือกระบวนการแต่งตั้งหรือการพิจารณาความดีความชอบของเจ้าหน้าที่ของรัฐ

รัฐพึงจัดให้มีมาตรฐานทางจริยธรรม เพื่อให้หน่วยงานของรัฐใช้เป็นหลักในการกำหนดประมวลจริยธรรม สำหรับเจ้าหน้าที่ของรัฐในหน่วยงานนั้น ๆ ซึ่งต้องไม่ต่ำกว่ามาตรฐานทางจริยธรรมดังกล่าว”

^๖ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ, คู่มือการจัดระดับการกำกับดูแลองค์กรภาครัฐตามหลักธรรมาภิบาลของการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี (Good Governance Rating), ๒๕๕๒, กรุงเทพฯ: บริษัท พรีเมียร์ โพร จำกัด, หน้า ๑.

นอกจากนี้ พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ ได้วางหลักการในมาตรา ๓/๑ ที่สะท้อนหลักการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดีด้วยเช่นกัน ดังนี้

“มาตรา ๓/๑ การบริหารราชการตามพระราชบัญญัตินี้ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน เกิดผลสัมฤทธิ์ต่อภารกิจของรัฐ ความมีประสิทธิภาพ ความคุ้มค่าในเชิงภารกิจแห่งรัฐ การลดขั้นตอนการปฏิบัติงาน การลดภารกิจและยุบเลิกหน่วยงานที่ไม่จำเป็น การกระจายภารกิจและทรัพยากรให้แก่ท้องถิ่น การกระจายอำนาจตัดสินใจ การอำนวยความสะดวก และการตอบสนองความต้องการของประชาชน ทั้งนี้ โดยมีผู้รับผิดชอบต่อผลของงาน

การจัดสรรงบประมาณ และการบรรจุและแต่งตั้งบุคคลเข้าดำรงตำแหน่งหรือปฏิบัติหน้าที่ต้องคำนึงถึงหลักการตามวรรคหนึ่ง

ในการปฏิบัติหน้าที่ของส่วนราชการ ต้องใช้วิธีการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งให้คำนึงถึงความรับผิดชอบของผู้ปฏิบัติงาน การมีส่วนร่วมของประชาชน การเปิดเผยข้อมูล การติดตามตรวจสอบและประเมินผลการปฏิบัติงาน ทั้งนี้ ตามความเหมาะสมของแต่ละภารกิจ

เพื่อประโยชน์ในการดำเนินการให้เป็นไปตามมาตรานี้ จะตราพระราชกฤษฎีกากำหนดหลักเกณฑ์และวิธีการในการปฏิบัติราชการและการสั่งการให้ส่วนราชการและข้าราชการปฏิบัติก็ได้”

ต่อมา ได้มีพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๖ ซึ่งวางหลักการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดีไว้ดังนี้

“มาตรา ๖ การบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี ได้แก่ การบริหารราชการเพื่อบรรลุเป้าหมาย ดังต่อไปนี้

- (๑) เกิดประโยชน์สุขของประชาชน
- (๒) เกิดผลสัมฤทธิ์ต่อภารกิจของรัฐ
- (๓) มีประสิทธิภาพและเกิดความคุ้มค่าในเชิงภารกิจของรัฐ
- (๔) ไม่มีขั้นตอนการปฏิบัติงานเกินความจำเป็น
- (๕) มีการปรับปรุงภารกิจของส่วนราชการให้ทันต่อสถานการณ์
- (๖) ประชาชนได้รับการอำนวยความสะดวกและได้รับการตอบสนองความต้องการ
- (๗) มีการประเมินผลการปฏิบัติราชการอย่างสม่ำเสมอ”

หลักธรรมาภิบาลในการบริหารราชการแผ่นดินหรือการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดีประกอบด้วยระบบคุณธรรมในการบริหารงานบุคคลของหน่วยงานของรัฐข้างต้น หากนำไปปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรมอย่างต่อเนื่อง

ย่อมเป็นหนทางหนึ่งที่สามารถสร้างศรัทธาที่ประชาชนมีต่อการใช้อำนาจบริหารของหน่วยงานของรัฐได้ ซึ่งจะเชื่อมโยงไปถึงสังคมประชาธิปไตยด้วย

๔. ระบบตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐที่โปร่งใส เป็นธรรม

การตรวจสอบการปฏิบัติหน้าที่และการใช้อำนาจของฝ่ายบริหารของประเทศไทยนั้น ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ได้กำหนดหน้าที่และอำนาจขององค์กรที่เกี่ยวข้องไว้โดยให้สถาบันศาลและองค์กรอิสระอื่นมีหน้าที่ตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ซึ่งรัฐธรรมนูญได้วางหลักการให้องค์กรต่าง ๆ สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ สุจริต เทียบธรรมและมีส่วนในการป้องกันหรือแก้ไขวิกฤติของประเทศตามความจำเป็นและความเหมาะสม ตลอดจนวางกลไกป้องกัน ตรวจสอบ และจัดการทุจริตและประพฤติมิชอบที่เข้มงวด เด็ดขาด เพื่อให้ผู้บริหารที่ปราศจากคุณธรรม จริยธรรม และธรรมาภิบาลเข้ามามีอำนาจในการปกครองบ้านเมืองหรือใช้อำนาจตามอำเภอใจ และกำหนดมาตรการป้องกันและบริหารจัดการวิกฤติการณ์ของประเทศให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ทั้งยังสร้างกลไกในการปฏิรูปประเทศในด้านต่าง ๆ ที่สำคัญและจำเป็น ดังปรากฏในคำปรารภของรัฐธรรมนูญ

องค์กรตุลาการและองค์กรอิสระที่มีหน้าที่และอำนาจในการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ตามที่รัฐธรรมนูญกำหนด ได้แก่

๔.๑ ศาลรัฐธรรมนูญ

ศาลรัฐธรรมนูญมีหน้าที่และอำนาจ ดังต่อไปนี้

- (๑) พิจารณาวินิจฉัยความชอบด้วยรัฐธรรมนูญของกฎหมายหรือร่างกฎหมาย
- (๒) พิจารณาวินิจฉัยปัญหาเกี่ยวกับหน้าที่และอำนาจของสภาผู้แทนราษฎร วุฒิสภา รัฐสภา คณะรัฐมนตรี หรือองค์กรอิสระ
- (๓) หน้าที่และอำนาจอื่นตามที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญ เช่น การวินิจฉัยสั่งการให้เลิกการกระทำอันเป็นการล้มล้างการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข ตามรัฐธรรมนูญ มาตรา ๔๙ การพิจารณาวินิจฉัยการกระทำอันมีผลเป็นการละเมิดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคลที่รัฐธรรมนูญคุ้มครองไว้ ว่าขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ ตามรัฐธรรมนูญ มาตรา ๒๑๓

ทั้งนี้ คำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญถือเป็นเด็ดขาด มีผลผูกพันรัฐสภา คณะรัฐมนตรี ศาล องค์กรอิสระ และหน่วยงานของรัฐ

จากหน้าที่และอำนาจของศาลรัฐธรรมนูญข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ศาลรัฐธรรมนูญมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการพิทักษ์สิทธิเสรีภาพของประชาชนในสังคมประชาธิปไตย การปกป้องหลักประชาธิปไตย รวมถึงการธำรงรักษาไว้ซึ่งหลักนิติธรรม จึงมีความจำเป็นยิ่งที่คำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญจะต้องสร้างความกระจ่างชัดในแง่มุมต่าง ๆ อย่างละเอียด รอบด้าน สามารถอ้างอิงได้อย่างปราศจากข้อสงสัย

๔.๒ ศาลปกครอง

รัฐธรรมนูญกำหนดให้ศาลปกครองมีอำนาจพิจารณาพิพากษาคดีปกครองอันเนื่องมาจากการใช้อำนาจทางปกครองตามกฎหมายหรือเนื่องมาจากการดำเนินกิจการทางปกครอง แต่ไม่รวมถึงการวินิจฉัยชี้ขาดขององค์กรอิสระซึ่งเป็นการใช้อำนาจโดยตรงตามรัฐธรรมนูญขององค์กรอิสระนั้น ๆ

การใช้อำนาจทางปกครองหรือการดำเนินกิจการทางปกครองใด ๆ หากมีกรณีพิพาทเกิดขึ้น ศาลปกครองย่อมมีบทบาทในการพิจารณาพิพากษา ซึ่งคำพิพากษาของศาลปกครองที่อำนวยความเป็นธรรมแก่ผู้ได้รับผลกระทบจากการใช้อำนาจทางปกครองตามกฎหมายหรือจากการดำเนินกิจการทางปกครอง มีหลักเหตุผลที่อธิบายต่อผู้ได้รับผลกระทบและสังคมได้อย่างชัดเจน จะสามารถสร้างความเชื่อมั่นในระบบการตรวจสอบอำนาจรัฐโดยองค์กรตุลาการได้ และเป็นตัวอย่างการสร้างบรรทัดฐานด้านความเป็นธรรมให้แก่สังคมได้ในที่สุด

๔.๓ ผู้ตรวจการแผ่นดิน

ผู้ตรวจการแผ่นดินมีหน้าที่และอำนาจตามรัฐธรรมนูญ ดังต่อไปนี้

(๑) เสนอแนะต่อหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องเพื่อให้มีการปรับปรุงกฎหมาย กฎ ข้อบังคับ ระเบียบ หรือคำสั่ง หรือขั้นตอนการปฏิบัติงานใด ๆ บรรดาที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนหรือความไม่เป็นธรรมแก่ประชาชน หรือเป็นภาระแก่ประชาชนโดยไม่จำเป็นหรือเกินสมควรแก่เหตุ

(๒) แสวงหาข้อเท็จจริงเมื่อเห็นว่ามิผู้ได้รับความเดือดร้อนหรือความไม่เป็นธรรมอันเนื่องมาจากการไม่ปฏิบัติตามกฎหมายหรือปฏิบัตินอกเหนือหน้าที่และอำนาจตามกฎหมายของหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ เพื่อเสนอแนะต่อหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องให้จัดหรือระงับความเดือดร้อนหรือความไม่เป็นธรรมนั้น

(๓) เสนอต่อคณะรัฐมนตรีให้ทราบถึงการที่หน่วยงานของรัฐยังมีได้ปฏิบัติให้ถูกต้องครบถ้วนตามหมวด ๕ หน้าที่ของรัฐ

จากหน้าที่และอำนาจของผู้ตรวจการแผ่นดินข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ผู้ตรวจการแผ่นดินมีบทบาทที่ส่งเสริมการสร้างสังคมประชาธิปไตยในแนวทางสันติธรรมได้ บทบาทที่กว้างขวางในการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ

และการปฏิบัติหน้าที่ของหน่วยงานของรัฐ ข้อเสนอแนะของผู้ตรวจการแผ่นดินที่มีต่อหน่วยงานของรัฐสามารถนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงระดับประเทศ และอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชนและสังคมในภาพรวมได้ หากหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องไม่ดำเนินการตามข้อเสนอแนะของผู้ตรวจการแผ่นดินโดยไม่มีเหตุผลอันสมควร ผู้ตรวจการแผ่นดินจะแจ้งให้คณะรัฐมนตรีทราบเพื่อพิจารณาสั่งการตามที่เห็นสมควรต่อไป

นอกจากนี้ ผู้ตรวจการแผ่นดินอาจเสนอเรื่องต่อศาลรัฐธรรมนูญหรือศาลปกครองได้เมื่อเห็นว่ามีความผิดดังต่อไปนี้

(๑) บทบัญญัติแห่งกฎหมายใดมีปัญหาเกี่ยวกับความชอบด้วยรัฐธรรมนูญ ให้เสนอเรื่องพร้อมด้วยความเห็นต่อศาลรัฐธรรมนูญ และศาลรัฐธรรมนูญจะต้องพิจารณาวินิจฉัยโดยไม่ชักช้า ทั้งนี้ ตามพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยวิธีพิจารณาของศาลรัฐธรรมนูญ

(๒) กฎ คำสั่ง หรือการกระทำอื่นใดของหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ มีปัญหาเกี่ยวกับความชอบด้วยรัฐธรรมนูญหรือกฎหมาย ให้เสนอเรื่องพร้อมด้วยความเห็นต่อศาลปกครองและศาลปกครองจะต้องพิจารณาวินิจฉัยโดยไม่ชักช้า ทั้งนี้ ตามกฎหมายว่าด้วยการจัดตั้งศาลปกครองและวิธีพิจารณาคดีปกครอง

สำหรับกรณีที่ผู้ตรวจการแผ่นดินพบว่าเป็นกรณีที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดสิทธิมนุษยชน ผู้ตรวจการแผ่นดินจะส่งเรื่องให้คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติดำเนินการต่อไป

๔.๔ คณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ

คณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติมีหน้าที่และอำนาจตามรัฐธรรมนูญ ดังต่อไปนี้

(๑) ไต่สวนและมีความเห็นกรณีมีการกล่าวหาว่าผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง ตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ ผู้ดำรงตำแหน่งในองค์กรอิสระ หรือผู้ว่าการตรวจเงินแผ่นดิน ผู้ใดมีพฤติการณ์ร่ำรวยผิดปกติ ทุจริตต่อหน้าที่ หรือจงใจปฏิบัติหน้าที่หรือใช้อำนาจขัดต่อบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญหรือกฎหมาย หรือฝ่าฝืนหรือไม่ปฏิบัติตามมาตรฐานทางจริยธรรมอย่างร้ายแรง เพื่อดำเนินการต่อไปตามรัฐธรรมนูญหรือตามพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต

(๒) ไต่สวนและวินิจฉัยว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐร่ำรวยผิดปกติ กระทำความผิดฐานทุจริตต่อหน้าที่ หรือกระทำความผิดต่อตำแหน่งหน้าที่ราชการ หรือความผิดต่อตำแหน่งหน้าที่ในการยุติธรรมเพื่อดำเนินการต่อไปตามพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต

(๓) กำหนดให้ผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง ตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ ผู้ดำรงตำแหน่งในองค์กรอิสระ ผู้ว่าการตรวจเงินแผ่นดิน และเจ้าหน้าที่ของรัฐยื่นบัญชีทรัพย์สินและหนี้สินของตน คู่สมรส และบุตรที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะ

นิติภาวะ รวมทั้งตรวจสอบและเปิดเผยผลการตรวจสอบทรัพย์สินและหนี้สินของบุคคลดังกล่าว ทั้งนี้ ตามพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต

(๔) หน้าที่และอำนาจอื่นที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญหรือกฎหมาย

ในการปฏิบัติหน้าที่ข้างต้น คณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติจะต้องจัดให้มีมาตรการหรือแนวทางที่จะทำให้การปฏิบัติหน้าที่มีประสิทธิภาพเกิดความรวดเร็ว สุจริต และเที่ยงธรรม ในกรณีจำเป็นจะมอบหมายให้หน่วยงานของรัฐที่มีหน้าที่และอำนาจเกี่ยวข้องกับการป้องกันและปราบปรามการทุจริต ดำเนินการแทนในเรื่องที่มีใช้เป็นความผิดร้ายแรงหรือที่เป็นการกระทำของเจ้าหน้าที่ของรัฐบางระดับหรือ กำหนดให้พนักงานเจ้าหน้าที่ของหน่วยราชการของคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติเป็นผู้ดำเนินการสอบสวนหรือไต่สวนเบื้องต้นตามหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริตก็ได้

๔.๕ คณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดินและผู้ว่าการตรวจเงินแผ่นดิน

คณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดินมีหน้าที่และอำนาจตามรัฐธรรมนูญ ดังต่อไปนี้

(๑) วางนโยบายการตรวจเงินแผ่นดิน

(๒) กำหนดหลักเกณฑ์มาตรฐานเกี่ยวกับการตรวจเงินแผ่นดิน

(๓) กำกับการตรวจเงินแผ่นดินให้เป็นไปตาม (๑) และ (๒) และกฎหมายว่าด้วยวินัยการเงินการคลังของรัฐ

(๔) ให้คำปรึกษา แนะนำ หรือเสนอแนะเกี่ยวกับการใช้จ่ายเงินแผ่นดินให้เป็นไปตามกฎหมายว่าด้วยวินัยการเงินการคลังของรัฐ รวมทั้งการให้คำแนะนำแก่หน่วยงานของรัฐในการแก้ไขข้อบกพร่องเกี่ยวกับการใช้จ่ายเงินแผ่นดิน

(๕) ส่งลงโทษทางปกครองกรณีมีการกระทำผิดกฎหมายว่าด้วยวินัยการเงินการคลังของรัฐ

การดำเนินการดังกล่าว ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการตรวจเงินแผ่นดิน

ส่วนผู้ว่าการตรวจเงินแผ่นดินมีหน้าที่และอำนาจดังต่อไปนี้

(๑) ตรวจเงินแผ่นดินตามนโยบายการตรวจเงินแผ่นดินและหลักเกณฑ์มาตรฐานเกี่ยวกับการตรวจเงินแผ่นดินที่คณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดินกำหนด และตามกฎหมายว่าด้วยวินัยการเงินการคลังของรัฐ

(๒) ตรวจสอบผลสัมฤทธิ์และประสิทธิภาพในการใช้จ่ายเงินของหน่วยงานของรัฐ

(๓) มอบหมายให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการ กำกับและรับผิดชอบในการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ในการตรวจเงินแผ่นดินและตรวจผลสัมฤทธิ์และประสิทธิภาพในการใช้จ่ายเงินของหน่วยงานของรัฐ

โดยผู้ว่าการตรวจเงินแผ่นดินจะต้องปฏิบัติหน้าที่โดยเที่ยงธรรม เป็นกลาง และปราศจากอคติทั้งปวงในการใช้ดุลพินิจ

๔.๖ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติมีหน้าที่และอำนาจตามรัฐธรรมนูญ ดังต่อไปนี้

(๑) ตรวจสอบและรายงานข้อเท็จจริงที่ถูกต้องเกี่ยวกับการละเมิดสิทธิมนุษยชนทุกกรณีโดยไม่ล่าช้าและเสนอแนะมาตรการหรือแนวทางที่เหมาะสมในการป้องกันหรือแก้ไขการละเมิดสิทธิมนุษยชน รวมทั้งการเยียวยาผู้ได้รับความเสียหายจากการละเมิดสิทธิมนุษยชนต่อหน่วยงานของรัฐหรือเอกชนที่เกี่ยวข้อง

(๒) จัดทำรายงานผลการประเมินสถานการณ์ด้านสิทธิมนุษยชนของประเทศเสนอต่อรัฐสภาและคณะรัฐมนตรี และเผยแพร่ต่อประชาชน

(๓) เสนอแนะมาตรการหรือแนวทางในการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนต่อรัฐสภา คณะรัฐมนตรี และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการแก้ไขปรับปรุงกฎหมาย กฎ ระเบียบ หรือคำสั่งใด ๆ เพื่อให้สอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชน

(๔) ชี้แจงและรายงานข้อเท็จจริงที่ถูกต้องโดยไม่ชักช้าในกรณีที่มีการรายงานสถานการณ์เกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนในประเทศไทยโดยไม่ถูกต้องหรือไม่เป็นธรรม

(๕) สร้างเสริมทุกภาคส่วนของสังคมให้ตระหนักถึงความสำคัญของสิทธิมนุษยชน

(๖) หน้าที่และอำนาจอื่นตามที่กฎหมายบัญญัติ

เมื่อรับทราบรายงานของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติแล้ว ให้คณะรัฐมนตรีดำเนินการปรับปรุงแก้ไขตามความเหมาะสมโดยเร็ว กรณีใดไม่อาจดำเนินการได้หรือต้องใช้เวลาในการดำเนินการ ให้แจ้งเหตุผลให้คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติทราบโดยไม่ชักช้า

ในการปฏิบัติหน้าที่ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติต้องคำนึงถึงความผาสุกของประชาชนชาวไทย และผลประโยชน์ส่วนรวมของชาติเป็นสำคัญด้วย

นอกจากองค์กรต่าง ๆ ที่กล่าวข้างต้นแล้ว รัฐธรรมนูญยังให้ความสำคัญกับการส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐด้วย ดังนี้

“มาตรา ๗๘ รัฐพึงส่งเสริมให้ประชาชนและชุมชนมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข และมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศด้านต่าง ๆ การจัดทำบริการสาธารณะทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่น การตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ การต่อต้านการทุจริตและประพฤติมิชอบ รวมตลอดทั้งการตัดสินใจทางการเมือง และการอื่นใดบรรดาที่อาจมีผลกระทบต่อประชาชนหรือชุมชน”

การตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐโดยองค์กรต่าง ๆ ที่กล่าวข้างต้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพื่อมิให้ฝ่ายปกครองหรือฝ่ายบริหารใช้อำนาจตามอำเภอใจ แต่จะต้องเป็นไปตามหลักนิติธรรม คำวินิจฉัยหรือข้อเสนอแนะจากองค์กรต่าง ๆ ที่ส่งเสริมการใช้สิทธิเสรีภาพของประชาชน ตลอดจนอำนาจความเป็นธรรมและประโยชน์ให้แก่สังคม ย่อมสร้างศรัทธาต่อระบบตรวจสอบภายใต้สังคมประชาธิปไตยได้อย่างมั่นคงและยั่งยืน

๕. กระบวนการสร้างจิตสำนึกคุณธรรมให้ประชาชน

ผู้เขียนเชื่อมั่นว่า จิตสำนึกคุณธรรมเป็นหัวใจสำคัญของการสร้างสรรค์สังคมที่ดีงาม โดยที่ไม่ต้องขยายความถึงความหมายของคำว่า “คุณธรรม” อีก เพราะทุกคนย่อมรู้สึกได้จากจิตใจ ว่าการกระทำหรือแสดงออกใดที่มีคุณธรรมหรือขาดคุณธรรม

การปลูกฝังจิตสำนึกคุณธรรมให้หยั่งรากลึกต้องเริ่มต้นที่วัยเยาว์ อันมีครอบครัวเป็นจุดเริ่มต้น และส่งต่อไปยังสังคมในสถานศึกษา การประกอบอาชีพ ตลอดจนการติดต่อสื่อสารในมิติต่าง ๆ ระหว่างบุคคล หมุนวนต่อเนื่องเรื่อยไป ซึ่งในรัฐธรรมนูญก็ได้ให้ความสำคัญต่อการปลูกฝังเยาวชนให้มีจิตสำนึกคุณธรรม โดยกำหนดให้เป็นหน้าที่ของรัฐ ดังนี้

“มาตรา ๕๔ รัฐต้องดำเนินการให้เด็กทุกคนได้รับการศึกษาเป็นเวลาสิบสองปี ตั้งแต่ก่อนวัยเรียนจนจบการศึกษาภาคบังคับอย่างมีคุณภาพโดยไม่เก็บค่าใช้จ่าย

รัฐต้องดำเนินการให้เด็กเล็กได้รับการดูแลและพัฒนา ก่อนเข้ารับการศึกษาตามวรรคหนึ่ง เพื่อพัฒนาร่างกาย จิตใจ วินัย อารมณ์ สังคม และสติปัญญาให้สมกับวัย โดยส่งเสริมและสนับสนุนให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและภาคเอกชนเข้ามีส่วนร่วมในการดำเนินการด้วย

รัฐต้องดำเนินการให้ประชาชนได้รับการศึกษาตามความต้องการในระบบต่าง ๆ รวมทั้งส่งเสริมให้มีการเรียนรู้ตลอดชีวิต และจัดให้มีการร่วมมือกันระหว่างรัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และภาคเอกชนในการจัดการศึกษาทุกระดับ โดยรัฐมีหน้าที่ดำเนินการ กำกับ ส่งเสริม และสนับสนุนให้การจัดการศึกษาดังกล่าวมีคุณภาพ และได้มาตรฐานสากล ทั้งนี้ ตามกฎหมายว่าด้วยการศึกษาแห่งชาติซึ่งอย่างน้อยต้องมีบทบัญญัติเกี่ยวกับการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ และการดำเนินการและตรวจสอบการดำเนินการให้เป็นไปตามแผนการศึกษาแห่งชาติด้วย

การศึกษาทั้งปวงต้องมุ่งพัฒนาผู้เรียนให้เป็นคนดี มีวินัย ภูมิใจในชาติ สามารถเชี่ยวชาญได้ตามความถนัดของตน และมีความรับผิดชอบต่อครอบครัว ชุมชน สังคม และประเทศชาติ

ในการดำเนินการให้เด็กเล็กได้รับการดูแลและพัฒนาตามวรรคสอง หรือให้ประชาชนได้รับการศึกษาตามวรรคสาม รัฐต้องดำเนินการให้ผู้ขาดแคลนทุนทรัพย์ได้รับการสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการศึกษาตามความถนัดของตน

...”

หน้าที่ของรัฐที่มุ่งหมายจะพัฒนาคนดีดังที่กล่าวมานั้น มีความท้าทายอย่างมหาศาล ทั้งยังมีความเชื่อมโยงเกี่ยวพันกับหน่วยงานสังคมทุกระดับ ซึ่งจะประสบความสำเร็จหรือไม่ ย่อมขึ้นอยู่กับความร่วมมือร่วมใจของประชาชนทุกคนด้วย

สรุป

การสร้างสังคมประชาธิปไตยที่ก่อปรด้วยศรัทธาที่แท้จริงจากจิตใจของประชาชนในสังคมนั้น จะต้องสร้างด้วยความเป็นธรรมในทุก ๆ มิติ ไม่ใช่เพียงแต่ข้อความตัวหนังสือในรัฐธรรมนูญตามกระแสปฏิรูปที่ให้ความหวังเท่านั้น แต่ทุกภาคส่วนจะต้องลงมือทำอย่างจริงจังด้วย ทั้งในด้านเศรษฐกิจ กฎหมาย การบริหารราชการแผ่นดิน การตรวจสอบอำนาจรัฐ ตลอดจนการสร้างจิตสำนึกคุณธรรมในจิตใจของประชาชนทุกคน ซึ่งจะเป็นมรรคานำไปสู่ผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรม เมื่อประชาชนมีความรู้สึกได้ว่า รัฐมีบรรยากาศของการอำนวยความสะดวกเป็นธรรม ทำให้ประชาชนอยู่ดีกินดี ไม่ลิดรอนสิทธิซึ่งกันและกัน ประเทศก็จะสงบร่มเย็นอย่างมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืน

บรรณานุกรม

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ. คู่มือการจัดระดับการกำกับดูแลองค์การภาครัฐตามหลักธรรมาภิบาลของการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี (Good Governance Rating), กรุงเทพฯ: บริษัท พรีเมียร์ โพร จำกัด. ๒๕๕๒.

อนุสรณ์ ธรรมใจ. พัฒนาการทางเศรษฐกิจกับเสถียรภาพทางการเมืองและประชาธิปไตย (๑). ๒๕๕๘.
<http://www.bangkokbiznews.com/blog/detail/634834>.

